INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	3
3 Infrastructuur	9
4 Nederzettingen	13
5 Bevolking	15
6 Middelen van bestaan	17
7 Sociale en culturele voorzieningen	22
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	24
Bronnen	30
Bijlagen	32

HET OVERSTICHT
Zwolle, mei 1990.

1 Ligging, grenzen en omvang

Wierden is een verstedelijkte plattelandsgemeente in het noordwesten van Twente. Het bestuurlijke en administratieve centrum wordt gevormd door het dorp Wierden. De omringende gemeenten zijn Vriezenveen, Almelo, Borne, Ambt Delden, Markelo, Rijssen en Hellendoorn. Op **kaart 1** is de ligging van de gemeente Wierden in Twente aangegeven.

De gemeente Wierden is ontstaan op 29 november 1811 uit de zogenaamde Rijssense kwartieren van het voormalige richterambt Kedingen. Tot het grondgebied van de onderhavige gemeente behoorden aanvankelijk alleen het dorp Wierden en de buurschappen Notter, Zuna, Piksen, Huurne, Rectum, 't Loo, Ypelo en Hooge Hexel. Op 1 juli 1818 werden het dorp Enter en de buurschap Enterbroek er aan toegevoegd. In 1955 vond een grenswijziging met de Sallandse gemeente Hellendoorn plaats, waardoor de oppervlakte van het grondgebied van de gemeente Wierden met 3,71 km^2 afnam.

Het grondgebied van de gemeente Wierden besloeg op 1 januari 1988 een oppervlakte van 96,8 km^2, waarvan 0,35 km^2 uit binnenwater breder dan zes meter bestond. Het aantal inwoners bedroeg op die datum 22.017 en het aantal woningen 6.829. Dit komt neer op een bevolkingssdichtheid van 228 inwoners en een woningdichtheid van 71 eenheden per km^2 land. Ter vergelijking: het bevolkingsdichtheidcijfer voor Twente als geheel bedroeg op 1 januari 1988 400, het woningdichtheidscijfer 149.

2 Landschapsstructuur

2.1. Geologie

In de wordingsgeschiedenis van het landschap in de gemeente Wierden en bij het bepalen van het grondgebruik door de eeuwen heen hebben processen uit de geologische perioden van de ijsbedekking (het Pleistoceen) en de relatief warme huidige periode (het Holoceen) een belangrijke rol gespeeld. Deze perioden begonnen respectievelijk ongeveer 2.500.000 en 10.000 jaar geleden.

Voordat het in de Saale-ijstijd vanuit Scandinavië oprukkende landijs het gebied van de huidige gemeente Wierden bereikte, was hier in een marien milieu zeeklei en in een latere koude periode onder andere door de toenmalige Regge, de Oerregge, een pakket grof zand en (kleihoudend) grind afgezet. Tijdens de landijsbedekking van het noordelijk deel van Nederland drong een van de ijslobben het dal van de Regge binnen en stuwde het aanwezige materiaal aan de zijkanten op tot langgerekte heuvelruggen bestaande uit zeeklei, grind, grof zand en klei. De nederzettingen Wierden en Hooge Hexel liggen op een dergelijke (lage) stuwwal, die bij eerstgenoemde dorp begint en doorloopt naar de Sallandse plaatsen Daarle en Den Ham. Toen het landijs zich terugtrok bleef op de oude afzettingen een niet of nauwelijks water doorlatende laag keileem, een door het landijs meegevoerd en gevormd mengsel van keien, grind, grof zand en leem achter.

Na de ijsbedekking werd het Reggedal, waarvan het laagste deel zich tegenwoordig ongeveer 35

meter onder het maaiveld bevindt, opgevuld met materiaal afkomstig van de omliggende heuvels. Op de flanken daarvan ontstonden erosiedalen. Een netwerk van smeltwatergeultjes en beken zorgde in het dal voor het ontstaan van een sterke afwisseling van hoge en lage terreingedeelten.

Tijdens de laatste ijstijd van het Pleistoceen bereikte het opnieuw als een gigantische bulldozer vanuit het noorden voortschuivende landijs Nederland niet. Wel heersten hier arctische omstandigheden, waardoor de wind als gevolg van het ontbreken van een vegetatiedek vrij spel had en vat kreeg op de losse bodemdeeltjes. Het door de wind meegevoerde materiaal werd elders weer afgezet, onder meer in het gebied dat tegenwoordig de gemeente Wierden uitmaakt. Het gehele gebied werd bedolven onder een plaatselijk dik pakket dekzand. Het er aanwezige relief werd daardoor enigszins genivelleerd. De stuwwal en de grote dekzandrug waarop het dorp Enter ontstond, bleven de meest opvallende reliëfvormen.

Op het Pleistoceen volgde het Holoceen waarin het klimaat geleidelijk milder werd, de zeespiegel begon te stijgen en de vegetatie weer een kans kreeg zich te ontwikkelen. In komvormige terreingedeelten in het noordelijk deel van de gemeente Wierden, waaruit als gevolg van keileem in de ondergrond overtollig water niet weg kon vloeien, ontwikkelden zich in een zuurstofarm en drassig milieu uitgestrekte hoogvenen als het "Notterveen" en het "Hurener Veld" tussen het dorp Wierden en Nijverdal, de veengebieden in het oostelijke deel van het "Langeveld" aan de grens met de gemeente Vriezenveen, het "Hexeler Vlier" en de "Enterse Venen". De Regge en andere beken zetten in het Holoceen in de lage gedeelten tussen de dekzandruggen en -koppen grote hoeveelheden beekklei af. Aan weerszijden van de Regge in Enterbroek ontstond een zeer gevarieerd samengestelde bodem. **Kaart 2** geeft van de genoemde geologische formaties en van de daarop ontstane bodemsoorten een overzicht.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap

Het uitgesproken micro-relief van het Wierdense grondgebied vormde de grondslag voor het gemengde agrarische bedrijf en de sterk daarmee samenhangende genese van het landschap zoals zich dat rond het midden van de vorige eeuw voordeed. Op de met dekzand bedekte stuwwal en de dekzandopduikingen legden de landbouwers vanaf ongeveer de Karolingische Tijd hun bouwlanden aan, op de stuwwal vrij grote bouwlandcomplexen zonder duidelijke perceelsscheidinggen (essen), op de kleinere voor akkerbouw geschikte gronden bouwlanden voor een (eenmansessen) of enkele bedrijven. Eeuwenlange bemesting van de van nature vrij onvruchtbare dekzandgronden op de gestuwde afzettingen met een mengsel van bosstrooisel, heideplaggen en mest uit de potstal zorgden voor het ontstaan van bodems met een meer dan 30 cm dik cultuurdek, de zogenaamde enkeerdgronden.

Ook in de lager gelegen delen van het grondgebied en op de

heidevelden legden de landbouwers akkers aan. Evenals dat bij de essen het geval was, werden deze akkerkampen ter bescherming tegen loslopend vee en andere dieren omringd door een wal van akkermaalshout (maal = grens).

De (natuurlijke) wei- en hooilanden lagen op de beekdalafzettingen, waarvan de vruchtbaarheid op natuurlijke wijze in stand gehouden werd, doordat ze regelmatig overstroomd en daardoor van een laag vruchtbaar slib voorzien werden. De merendeels verkavelde hooilanden (maten of meden) bevonden zich zo dicht mogelijk bij de boerderijen, de meestal onverkavelde vochtige weilanden (broeken en vlieren) langs de Regge en de verschillende beken. Ook hier weer vormden houtwallen om de aangelegde groenlandkampen de gebruikelijke vorm van perceelsafscheiding en wildkeringen.

Van groot belang voor het uitoefenen van het gemengde, hoofdzakelijk zelfverzorgende agrarische bedrijf waren de woeste gronden. De heidevelden strekten zich uit over de voor akkerbouw ongeschikte zandgronden met een laag grondwaterpeil die vanwege het afplaggen ten behoeve van de bereiding van potstalmest verder verschraalden. Zo ontstonden de sterk uitgeloogde veldpodzolgronden. De venen waren de winplaatsen van brandstof, terwijl de vele moerassen, onder andere die in het gebied tussen het dorp Wierden en de stad Almelo, mogelijkheden voor het houden van ganzen boden.

De bouwlandcomplexen, de groengronden en de woeste gronden maakten onderdeel uit van het "Middeleeuwse ontginningslandschap" of esdorpenlandschap, dat in 1850 in vrijwel het gehele gemeentelijke grondgebied overheerste. De "Groote Esch" van Hooge Hexel, de es van 't Loo, de "Dorper Esch" van Wierden, de es van Enter en de verspreid liggende bouwlandkampen van bijvoorbeeld Rectum, Ypelo, Notter, Zuna en Enterbroek vormden de "graanschuren" van de gemeente. Tot de verkavelde en onverkavelde groengronden behoorden het "Voorbroek" ten noordoosten van Ypelo, het "Hexelse Vlier", de "Zuidermaten", "Zuna's Hooilanden", "Notter Hooilanden" en de "Kerkhooilanden" van het dorp Wierden. De belangrijkste woeste gronden waren de "Elsheide", het "Zuiderveld", het "Westerveld", "t Langeveld en de genoemde hoogveengebieden. Parkachtige groenstructuren en lanen kwamen voornamelijk voor op enkele landgoederen in het zuidelijke deel van de gemeente.

In het Middeleeuwse ontginningslandschap hebben zich tussen 1850 en 1935 vooral in de uitgestrekte woeste gronden en de vochtige gebieden langs de waterlopen, respectievelijk door grootschalige ontginningen en verbeteringen van de waterhuishouding, grote landschappelijke wijzigingen voorgedaan. Er vond een aanzienlijke uitbreiding van het matenlandschap plaats, vooralsnog met behoud van het fijnmazige, besloten karakter. De meest ingrijpende landschappelijke veranderingen in het oude

cultuurlandschap (de bouw- en weilanden) traden op door de komst van nieuwe lijnvormige infrastructurele werken en uitbreiding van de bebouwde kommen van vooral het dorp Wierden. Bestond in 1935 het zuidelijke deel van de gemeente bijna geheel uit cultuurgrond, in het noordelijke deel ervan kwamen nog uitgestrekte woeste gronden voor.

Na de Tweede Wereldoorlog vonden in een groot deel van de gemeente opnieuw belangrijke landschappelijke structuurwijzigingen plaats, dit maal als gevolg van verdere ontginning van een deel van het Huurnerveld en de uitvoering van ruilverkavelingen in de voor de oorlog in cultuur gebrachte gebieden. Hier maakte het besloten coulissenlandschap plaats voor een grootschalig open landschap, waarin voor houtwallen en hagen geen plaats meer was. Waar noodzakelijk werden grote reliëfverschillen door egalisatie opgeheven. Van de woeste gronden bleven alleen het natuurreservaat "Huurnerveld", het Notterveen en enkele kleine oppervlakten in de buurschappen 't Loo en Hooge Hexel over. De beboste landgoederen zijn over het algemeen ook redelijk ongeschonden gebleven.

2.3. Bodembeheer en ontginningen

Van oudsher was het grootste gedeelte van het grondgebied dat tegenwoordig tot de gemeente Wierden behoort in eigendom van een vijftal marke-organisaties. Ruimtelijk gezien was de marke een aaneengesloten oppervlakte niet gecultiveerde grond, die door de eigenaars of pachters van de volgewaarde erven gemeenschappelijk beheerd werd. Tot de gemeenschappelijk beheerde gronden behoorden ook de natuurlijke weilanden in de moerassige broekgronden. De bouw- en hooilanden waren voor privégebruik. Behalve rechten ten aanzien van het maaien, beweiden van groengronden, heiden, bossen en moerassen, het plaggen, branden, kappen, zandwinnen en later turfsteken werden in de "markeboeken" ook de plichten geregeld, zals wie en hoe men moest meehelpen om de zandverstuivingen te beteugelen, hoe men zich zonder weggestuurd te worden klandestien in de marke kon vestigen, etcetera.

Een deel van de grond kwam vanaf ongeveer de dertiende eeuw in handen van de bewoners van de verschillende adellijke hoven, te weten "Grimbergen", "Eversberg", "Dackhorst", "Staverden" en "Cattelaar". Alleen de eerste twee hoven kregen in het begin van de zestiende eeuw de rechten van een havezate, van de overige genoemde adellijke huizen is het op zijn minst dubieus of ze ooit dergelijke rechten hebben gekregen. Door aankoop en vererving kwamen (delen van) enkele Wierdense landgoederen in handen van de bewoners van kasteel Twickel in de gemeente Ambt Delden. De havezate Eversberg, waarvan het hoofdgebouw in 1943 grotendeels afbrandde, ligt, als gevolg van de grenswijziging in 1955, thans in de gemeente Hellendoorn. Op **kaart 3** zijn de grenzen van de voormalige marken en het binnen de gemeentegrenzen gelegen bezit van kasteel Twickel ingetekend.

Zowel de marke-organisaties als het adellijke grootgrondbezit oefende een sterk behoudende invloed op onder meer het landschap uit. Toen in de eerste helft van de negentiende eeuw, hoofdzakelijk als uitvloeisel van de Franse Tijd aan beide sociale en economische instellingen grotendeels een einde kwam, werd juridisch gezien de weg vrijgemaakt voor het op grote schaal ontginnen van de resterende woeste gebieden en het in cultuur brengen daarvan. Vooral de opheffing van de marke-organisaties en de daaruit voortvloeiende verdeling van de tot dan gemeenschappelijk beheerde woeste gronden onder de rechthebbende boeren was in dit opzicht van zeer groot belang. De marke Wierden werd in 1841 opgeheven, de marke Notter en Zuna in 1844, de marke Rectum in 1846, de marke Enter in 1853 en de marke Ypelo in 1863. In totaal werd ruim 7.000 ha markegrond verdeeld en/of verkocht.

Ondanks de afschaffing van de adellijke rechten en de opheffing van de marke-organisaties duurde het nog tot de eeuwwisseling, voordat met het op grote schaal in cultuur brengen van de woeste gronden begonnen kon worden. Tot dan stond een nijpend tekort aan betaalbare (organische) mest het vruchtbaar maken van de schrale veldpodzolen in de weg en konden de drassige veengronden en moerassen niet ontgonnen worden vanwege een plaatselijk uitzonderlijk slechte waterhuishouding. Met de introductie van kunstmest en de uitvoering van verbeteringen van de afwatering rond 1900 kwam aan die problemen een einde en kon daarna het areaal cultuurgrond fors toenemen. Bestond in het midden van de jaren tachtig van de negentiende eeuw nog ongeveer 41% van het totale gemeentelijke grondgebied uit heide- en veengrond (± 4.000 ha); op 1 januari 1976 was dat percentage nog krap 15% (1.443 ha). Het oppervlak cultuurgrond bedroeg op die datum 7.766 ha, ofwel ruim 80% van het totale grondgebied.

2.4. Waterbeheersing

De problemen op het gebied van de waterhuishouding vloeiden voort uit de ligging van een groot deel van de gemeente in een komvormig gebied in het stroomgebied van de Regge. Vooral het gebied tussen het dorp Wierden en de stad Almelo stond in het verleden herhaaldelijk onder water. Ook in de laagten rond Enter was wateroverlast een bekend verschijnsel.

De voor de kwaliteitsverhoging van de vochtige natuurlijke wei- en hooilanden langs de Regge en de verschillende beken noodzakelijke verbeteringen van de waterhuishouding kwamen relatief pas laat op gang. Dit werd onder meer veroorzaakt door technische problemen als de aard van reliëf en bodemformaties, de vaak onaantastbare rechten van de vele watermolens en een sterke weerstand onder de bewoners van het gebied. Zij wilden lange tijd niet meewerken omdat zij hoge kosten vreesden en tot de introductie van de kunstmest aan het einde van de vorige eeuw de natuurlijke bemesting van de groengronden door de buiten hun oevers tredende Regge en de beken

niet konden missen. Verschuivingen in het produktieplan van voornamelijk akkerbouw naar veeteelt, waardoor de behoefte aan meer en beter grasland sterk toenam, en het invoeren van nieuwe produktiemiddelen als kunstmest werd de roep om een snellere afvoer van overtollig water steeds groter.

De gewenste verbeteringen op het gebied van de waterhuishouding in de gemeente Wierden kwamen tot stand in het kader van de regulatie van de Regge, waartoe voor het hele stroomgebied van die rivier in 1883 een waterschap opgericht werd. In de eerste verbeteringsronde (1894-1913) werd de Regge, toen ook nog uit oogpunt van de bevordering van de scheepvaart, gekanaliseerd. Tevens werden ter ontlasting van de Regge verschillende waterleidingen gegraven. Voorbeelden hiervan zijn de Nieuwe Graven tussen de Regge en Almelo (in 1901 voltooid) en de in 1903 gereed gekomen Veeneleiding, die het grootste deel van het overtollige water in het noordelijke deel van de gemeente moest afvoeren. In 1901 bestond de Veeneleiding, die de grens tussen de gemeenten Wierden en Vriezenveen vormt, nog niet. Op die plaats liep de Stouwe, die in zuidelijke richting afwaterde op de Hollandergraven. Om de waterhuishouding in het noordwesten van de gemeente te reguleren werden de Hoogebaarsleiding en de Schaddenbeltsleiding gegraven. De afvoercapaciteit van de beken werd fors verbeterd in de in 1925 gestarte tweede verbeteringsronde. Dit gebeurde door kanalisatie, de bouw van stuwen, sluizen en overlaten en verbetering van de aansluiting op de Regge.

Aan de overstromingen van de Regge kwam pas definitief een einde na 1976, toen begonnen werd met de uitvoering van de zogenaamde Lateraalkanaalwerken. Deze werken vormen de hoofdmoot van de derde verbeteringsronde voor het afwateringsstelsel in het stroomgebied van de Regge. Het Lateraalkanaal begint bij de Weezebeek en loopt via de verruimde Loolee en een gedeelte van het kanaal Almelo-Nordhorn naar de inmiddels verruimde Veeneleiding. De laatste grote overstroming van de Regge vond plaats in 1946, toen onder andere het gebied van de gemeente Wierden ten oosten van het gelijknamige dorp en vrijwel de gehele gemeente Almelo onder water kwamen te staan.

Tegenwoordig behoort het hele grondgebied van de gemeente Wierden tot het waterschap "Regge en Dinkel", dat in 1957 tot stand kwam door samenvoeging van "De Regge" en het in 1942 opgerichte waterschap "De Benedendinkel". In 1970 werd er ook het tot dan toe nog niet in waterschapsverband opgenomen gebied van de Bovendinkel er aan toegevoegd.

3 Infrastructuur

3.1. Waterwegen

Hoewel de Regge in het verleden voor grote delen van de gemeente een voortdurende bron van ernstige wateroverlast vormde, heeft zij tegelijkertijd een belangrijke bijdrage geleverd tot de economische ontwikkeling van de dorpen Wierden en vooral Enter. Laatstgenoemde nederzetting was via de kort "Enter Graven" met de Regge verbonden, Wierden via de "Wierdense Aa" (vroeger onderdeel van de Hollandergraven) en de "Exosche Aa". De vaart op de Regge werd tot de achttiende eeuw in hoofdzaak uitgevoerd door schippers uit Almelo, daarna door schippers uit Enter met hun bekende "Zompen". Deze schuiten waren speciaal ontwikkeld voor de vaart in ondiep water; ze hadden een platte bodem en een rechte voor- en achtersteven. De met "Potten", kleine boten, via de enigszins bevaarbare Twentse beken uit het achterland aan- en afgevoerde handelswaar, werd in de haven van Enter (De Lee ten westen van het dorp) overgeladen. De Regge was wel bevaarbaar, maar het vervoer van mensen en goederen kon dikwijls slechts met grote moeite geschieden. In natte winters werd het navigeren ernstig bemoeilijkt door een teveel aan water, terwijl in een droge zomer de scheepjes herhaaldelijk aan de grond liepen. In dat geval wierpen de schippers een dam in de rivier op. Was het waterpeil voldoende gestegen, dan werden de "stuwen" doorgestoken en dreven de schepen met de kunstmatig opgewekte vloed mee, totdat ze opnieuw vastliepen.

Om Twente dichter bij Zwolle en de economische centra in het westen van Nederland te brengen, liet de

toenmalige eigenaar van Twickel, Carel George graaf van Wassenaar Obdam, na goedkeuring te hebben gekregen van de marken Delden en Enter en de belanghebbende "goedsheren", in de jaren 1771/72 geheel voor eigen rekening en zoveel mogelijk over eigen grondgebied de Twickelse Vaart aanleggen. Enerzijds was deze verbinding van Delden met de Regge bedoeld voor de afvoer van hout, anderzijds voor de aanvoer van grondstoffen voor de opkomende Twentse textielindustrie. Vóór die tijd moesten bijvoorbeeld de ruwe katoen en garens uit Engeland per schuit via Zwolle over de Vecht en de Regge worden aangevoerd tot het Huis Catteler en de daarbij gelegen herberg "Binnen Gerrit" onder Enter. Vandaar gingen de grondstoffen per paard en wagen over de toen nog onbestrate wegen via Delden naar Hengelo, Enschede en Oldenzaal. Voortaan was transport per schip mogelijk tot iets ten oosten van de Stad Delden en kasteel Twickel, waar bij het eindpunt een haven (Carelshaven) aangelegd en een hijskraan (1774) gebouwd werden. Omdat de betreffende zelfstandige boeren de benodigde grond alleen wilden afstaan op voorwaarde dat de direkte toegang tot hun eigen landerijen gewaarborgd bleef, werden maar liefst twintig bruggen gebouwd. Om ook in droge tijden te kunnen blijven varen, werden in het bos bij de Noordmolen en in de buurt van de plaats, waar de Flierbeek en het kanaal samenkomen, speciale reservoirs aangelegd.

Nam na de aanleg van de Overijsselsche Kanalen rond het midden van de negentiende de scheepvaart op de Regge en de Twickelse Vaart al sterk in betekenis af; de komst van de spoorwegen betekende voor beide scheepvaartwegen de genadeklap. De kanalisatie van de Regge tussen 1894 en 1911 had uit oogpunt van het stimuleren van de scheepvaart dan ook geen enkel effect. In 1873 maakte het laatste scheepje gebruik van de Twickelse Vaart; de Regge werd in 1924 officieel voor de scheepvaart gesloten.

3.2. Wegen

Afgebakende wegen kwamen in de Middeleeuwen in de gemeente Wierden niet voor. Wanneer een karrespoor onbegaanbaar was geworden, legde men gewoon een nieuw spoor aan. Op deze wijze ontstonden bundels van "wegen" die zich richtten op een voorde, brug of stad, plaatsen die bij uitstek geschikt waren voor tolheffing. De doorwaadbare plaats bij Ekso op de route van Wierden naar Enter was zo'n punt. Transport tussen de nederzettingen Wierden en Almelo was gedurende een groot deel van het jaar slechts mogelijk met behulp van een veer. Een rond 1405 gereed gekomen dijk van Wierden naar Almelo maakte het veer overbodig.

Belangrijke verbetering van de bereikbaarheid van met name het hoofddorp Wierden traden pas in de loop van de negentiende eeuw op. Zo werden in de eerste helft van die eeuw de van oudsher voor Wierden belangrijkste handelswegen van Zwolle via Nijverdal naar Almelo en die van Deventer via Rijssen naar Almelo verhard. De weg van Zwolle naar Almelo kreeg tussen Nijverdal en Wierden (dorp) een macadamdek, genoemd naar de

Schotse ingenieur J.L. MacAdam, waarbij op een onderlaag van leem, keien en breuksteen een wegverharding bestaande uit twee lagen steenslag aangebracht werd, en werd tussen Wierden en Almelo bestraat. De weg van Deventer naar Almelo werd geheel met een dek bestaande uit straatklinkers voorzien. Ook Enter was in het midden van de negentiende eeuw (vanuit Rijssen) via een straatweg bereikbaar. Van daaruit kon men over een macadamweg naar Goor. Vriezenveen kon vanaf het Hooge Hexel via een verharde weg aangedaan worden. Om de aanleg en het onderhoud van de verharde wegen te onderhouden werd op diverse plaatsen tol geheven. Bij de Eksose brug moesten zowel passerende schippers als weggebruikers tol betalen. Verder vond er tolheffing plaats aan de grens met de gemeente Hellendoorn. Rond 1900 werden de tollen overbodig en vielen de meeste tolhuisjes ten prooi aan de slopershamer.

De buurschappen in de gemeente en het dorp Enter bleven vooralsnog alleen via zandwegen bereikbaar. In deze situatie kwam verandering in de periode 1850-1940, toen ook de meeste belangrijke lokale verbindingswegen verhard werden. Alleen Notter bleef tot de Tweede Wereldoorlog geheel van verharde verbindingswegen verstoken. Een aanzienlijke uitbreiding van het aantal wegen vond tussen 1850 en 1940 niet plaats, daarna evenmin. Wel werden in de na-oorlogse periode de meeste lokale wegen, ook die in de jonge ontginningsgebieden, verhard en kreeg het bestaande net van lokale en regionale wegen een aanvulling in de vorm van de internationale autosnelweg E-30, die het gemeentelijke grondgebied iets ten zuiden van het dorp Enter doorsnijdt.

3.3. Spoorwegen

Waren tot omstreeks 1850 waterwegen en in mindere mate landwegen de belangrijkste groeifactoren voor de Wierdense economie, in de tweede helft van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw waren dat spoorwegen. De eerste spoorweg door de gemeente Wierden werd in 1881 in gebruik genomen. Deze door de staat tussen Zwolle en Almelo aangelegde lijn was in eerste instantie bedoeld om Almelo van een snellere verbinding met het westen te voorzien. bereikbaar te maken. Een tweede spoorlijn werd in 1888 aangelegd door de "Koninklijke Nederlandse Locaalspoorwegmaatschappij". Deze spoorweg liep van Deventer via Wierden naar Almelo.

Om voor de textielfabrieken in Neede, Goor, Rijssen, Nijverdal en Hellendoorn van een kortere, snellere aanvoer van steenkool uit het Ruhrgebied te bewerkstelligen, werd in 1910 door de "Locaalspoorwegmaatschappij Neede-Hellendoorn" tussen de genoemde plaatsen een spoorlijn aangelegd. Voor het personenvervoer speelde de lijn, die dwars over de es van Enter liep een ondergeschikte rol. Al in 1935 werd de lijn weer opgeheven, omdat het opkomende wegvervoer de lokaalspoorweg onrendabel had gemaakt. Enter heeft er wel een stationsgebouw aan over gehouden, dat tegenwoordig dienst doet als atelier. Het stationsgebouw in

Wierden, waar de spoorlijn van Zwolle naar Almelo en die van Deventer naar Almelo samenkomen, werd in 1965 vervangen door een nieuw gebouw. Aan de lokaalspoorweg tussen Rijssen en Nijverdal (in Zuna) was ook een halte.

4 Nederzettingen

4.1. Kernen

Wierden is van oorsprong een kransesnederzetting met de boerderijen rond de es, op de overgangen van de bouwlanden naar de groengronden. Nadat aan het eind van de vijftiende eeuw in het oostelijke deel van de nederzetting een parochiekerk werd gebouwd, ontwikkelde zich hier een kleine kern, die voornamelijk bewoond werd door ambachtslieden, kleine boeren en neringdoenden. Tot omstreeks 1850 bleef de oppervlakte van deze kleine kern zeer beperkt en vond er alleen enige uitbreiding van de bebouwing aan de wegen naar Nijverdal, Rijssen en Almelo plaats. Daarna breidde de bebouwde kom van Wierden zich door de opkomst van de fabrieksmatige textielproduktie, als gevolg waarvan veel arbeiders werden aangetrokken, in vergelijking tot voorgaande perioden sterk uit. De grootste uitbreidingen dateren van na de Tweede Wereldoorlog, toen Wierden zich meer en meer tot een forensengemeente ontwikkelde. Hoofdzakelijk ten zuiden van de spoorlijn van Zwolle naar Almelo en die van Deventer naar Wierden ontstonden aan weerszijden van de bestaande kern nieuwe woonbuurten.

Eén van de meest zuivere voorbeelden van een oorspronkelijk kransesdorp in Twente wordt gevormd door **Enter**. De rivierduin waarop dit dorp tot ontwikkeling kwam, leende zich vanwege de gemakkelijk te bewerken grond uitstekend voor de aanleg van een groot aaneengesloten complex bouwlanden, groengronden op vruchtbare beekdalgronden waren er ten overvloede en gevaar voor overstromingen door de Regge

bestond hier niet. De groei van het dorp kwam vooral op gang in de zeventiende en achtiende eeuw, nadat het in de loop van de achttiende eeuw het centrum van de Reggescheepvaart en de klompenindustrie werd. Evenals in Wierden ontstond rond een (in het begin van de achttiende eeuw gebouwde) kerk in het oostelijke deel van de es een kleine concentratie van bebouwing. Omstreeks 1850 waren de meeste woningen langs de Dorpsstraat, de Wierdense- en de Goorsestraat gesitueerd. Tot 1940 was er geen sprake van een forse uitbreiding van de bebouwing; in de na-oorlogse periode relatief gezien juist wel.

4.2. Verspreide bebouwing

De esnederzettingen 't Loo, Huurne, Ypelo, Rectum, Enterbroek en Hooge Heksel hebben sinds 1850 geen ingrijpende fuctionele veranderingen en ruimtelijke structuurwijzigingen ondergaan. Ze zijn, met uitzondering van Hooge Hexel, waar na de Tweede Wereldoorlog enige kernvorming heeft plaatsgevonden, agrarische nederzettingen zonder echte dorpskern gebleven. Hoewel de grenzen tussen de verschillende soorten gebruiksgronden van het Middeleeuwse ontginningslandschap wat vervaagden, zijn het landschappelijke karakter en het bebouwingspatroon nauwelijks veranderd. Ook de ruimtelijke structuur rond de verschillende verdwenen adellijke huizen is sinds 1850 niet ingrijpend gewijzigd. Zowel in de esnederzettingen als op de (voormalige) landgoederen overheerst nog steeds de verspreide bebouwing. Vooral in de buurschappen Ypelo en Notter zijn nog veel gave houtwallen te vinden.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking

Tabel 1 geeft een overzicht van de bevolkingsontwikkeling in de gemeente Wierden tussen 1850 en 1940. Daaruit blijkt dat het inwonertal van de gemeente vanaf 1850 voortdurend is toegenomen. In dit opzicht wijkt Wierden sterk af van andere plattelandsgemeenten in Twente, waar in de tweede helft van de negentiende eeuw de bevolking door slechte vooruitzichten in de landbouw, vooral ten tijde van de grote internationale landbouwcrisis rond 1880, voortdurend afnam. De uitzonderingspositie van Wierden is mede veroorzaakt door de aanwezigheid van uitgestrekte nog niet ontgonnen heide- en veengronden. Daardoor konden veel mensen te werk gesteld worden in de verveenderijen en de ontginningsprojekten in de heidevelden. Daarnaast zorgde onder meer ook de opkomende textielindustrie in de eigen gemeente en in de buurgemeenten voor vervangende werkgelegenheid.

Was de groei van de bevolking tot omstreeks 1900 vrij gering (gemiddeld een groei van ongeveer 3%), rond die tijd begon een periode van vrij sterke toename van het aantal inwoners. Tot de jaren dertig van de twintigste eeuw was de bevolkingstoename voornamelijk toe te schrijven aan geboortenoverschot, daarna aan een combinatie van een hoog geboortecijfer, een laag sterftecijfer en een positief migratiesaldo. Na de Tweede Wereldoorlog zette de trent van bevolkingsgroei en forensisme zich voort.

5.2. Ruimtelijke spreiding
Blijkens **tabel 2** woonde in 1849 ruim 34% van de totale gemeentelijke bevolking in het dorp Wierden en omgeving, ofwel 1.839 personen. Het dorp Enter nam 22,4% van de totale gemeentelijke bevolking voor zijn rekening. De overige inwoners van de gemeente woonden in de verschillende buurschappen. Op 31 mei 1947 (**tabel 3**) bedroeg het aandeel van de gemeentelijke bevolking, woonachtig in de kern Wierden ruim 25%. De achteruitgang valt deels te verklaren door de sterke toename van de bebouwing in met name de ontgonnen gebieden. Op 1 januari 1988 woonde 48% van de gemeentelijke bevolking in Wierden en 23% in Enter. In totaal woonde ruim 72% van de gemeentelijke bevolking in kernen. De cijfers voor 1988 staan in **tabel 4**.

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw

Tot in het begin van de twintigste eeuw stond de veeteelt in de gemeente Wierden in dienst van de akkerbouw. De spil van het boerenbedrijf was de verbouw van rogge, het belangrijkste handelsproduct. Alle hoger gelegen gronden werden er mee ingezaaid. Soms werd er een jaar boekweit tussen door geteeld. De lager gelegen zuurdere gronden dienden voor de verbouw van andere graangewassen als gerst, haver en aardappelen. De vlasteelt (voor de huisweverij) vond veelal plaats op omgeploegd klaverland.

Vruchtwisseling werd niet toegepast. In plaats daarvan werd de bodem ieder jaar "vernieuwd" door middel van het opbrengen van een laagje potstalmest. De grootte van de veestapel die gehouden kon worden, en daarmee het areaal bouwland dat bemest kon worden, hing in de eerste plaats af van de omvang van de natuurlijke wei- en hooilanden. Voorzover niet over voldoende gras en hooi beschikt kon worden, vond bijvoedering met stoppelknollen en spurrie (beide tussenvruchten) plaats.

Ondanks het feit dat de zelfvoorziening bleef overheersen, werd vanaf ongeveer 1850 de produktie voor de markt steeds belangrijker en legden de boeren in de gemeente Wierden zich meer en meer toe op de bereiding van boter en de verkoop van vlees (vooral van varkens en schapen) en eieren. Met de boterbereiding voor de markt kon ook het mesten van varkens toenemen, omdat de ondermelk en de karnemelk, vermengd met aardappelen en roggemeel uitstekend varkensvoer

vormde.

De accentverschuiving van akkerbouw naar veeteelt (in het bijzonder de rundveehouderij ten behoeve van de zuivelbereiding) kreeg rond de jaren tachtig van de negentiende eeuw extra impulsen. Door het opleggen van hoge tarieven op gemest vee door Pruisen en het uitbreken van de landbouwcrisis werd de verbouw van graangewassen en het mesten van vee steeds minder rendabel. De prijzen van zuivelprodukten bleven tijdens de crisis daarentegen redelijk stabiel.

Om de kwaliteit van de boter te verhogen werden speciale boterfabrieken opgericht, vaak op cooperatieve grondslag. Enerzijds waren de zuivelfabrieken een reactie op de zwakke concurrentiepositie van de Nederlandse boter op de internationale markten en op het toenemende belang van de rundveehouderij, anderzijds betekende de komst van de fabrieksmatige zuivelbereiding op zijn beurt een enorme stimulans voor de uitbreiding van de veehouderijtak. Daarnaast speelden factoren als de genoemde introductie van kunstmest rond 1900 en de oprichting van coöperaties welke zorgden voor scholing, de aankoop van meststoffen en veevoer en de verkoop van de produkten, een rol van betekenis. Aanvankelijk leverden de boeren van de gemeente Wierden hun melk aan "Almelosche Coöperatieve Melkinrichting" te Almelo. In 1910 namen de boeren in Wierden hun eigen coöperatieve stoomzuivelfabriek in gebruik. De Twentse textielcentra vormden de belangrijkste afzetgebieden. Eén van de rond 1900 opgerichte "boerenbonden" was die van "Rectum-Ypelo".

Het toenemende belang van de veeteelt uitte zich tussen 1850 en 1940 in het landschap in de vorm van een uitbreiding van het areaal grasland. Deze uitbreiding was vrijwel uitsluitend het gevolg van de voortschrijdende ontginningen van woeste gronden en het in cultuur brengen van de natuurlijke wei- en hooilanden. Een gevolg van de voortdurende ontginningen was het in de gemeente Wierden groter worden van de bedrijven, hetgeen ten opzichte van de situatie in de meeste overige Twentse agrarische gemeenten een opvallend verschijnsel was. Tussen 1910 en 1930 nam de groep van kleinste bedrijven (1-5 ha) af, terwijl de groepen van 5-10, 10-20 en 20-50 ha toenamen.

Het areaal bouwland onderging in de periode 1850-1940 grote wijzigingen, van 1900 tot 1938 nam het areaal cultuurgrond toe met 1.571 hectare. Deze toename kwam geheel ten goede aan de uitbreiding van het areaal grasland. Het areaal bouwland nam in dezelfde periode met 28 ha af. Voedergewassen drongen het graan verder op de achtergrond.
Ook de ontwikkeling van de veestapel vanaf 1850 illustreert de verschuiving in het agrarisch bedrijf naar de rund- en varkenshouderij. Zo nam het aantal runderen en varkens tussen 1851 en 1900 respectievelijk toe van 2.631 tot 3.450 en 914 tot 3.000 stuks. Door het verdwijnen van de heidevelden nam het aantal schapen in de periode 1851-1900 juist af,

te weten van 1.795 stuks tot 1.600.

Was in 1850 nog bijna de gehele beroepsbevolking werkzaam in de landbouw (volledig en/of in deeltijd), in 1930 bedroeg het aandeel van de beroepsbevolking in de landbouw nog 40%. In 1971 was van zowel de mannelijke als van de vrouwelijke beroepsbevolking ongeveer 14% werkzaam in de agrarische sektor.

6.2. Ambacht en industrie

De industrialisatie die zich ongeveer het midden van de vorige eeuw in grote delen van Twente voltrok, is niet zonder meer aan de gemeente Wierden voorbij gegaan. De blijvende invloed ervan blijkt echter meer uit de ontwikkelingen in de structuur van de beroepsbevolking dan uit het aantal en de omvang van de industrievestigingen ter plaatse. Veel inwoners uit de gemeente Wierden vonden werk in buiten de gemeente gelegen plaatsen.

Vooral het dorp Wierden heeft een belangrijk deel van zijn groei te danken aan de opkomst van de Twentse textielindustrie. Ook in Wierden vormde de fabricage van textiel (aanvankelijk voornamelijk linnen) van oudsher een belangrijke aanvulling van het inkomen uit het agrarische bedrijf, in tijden dat er op en rond de boerderij weinig te doen was. Het benodigde vlas verbouwden en verwerkten de boeren zelf. De vervaardiging van de stoffen vond plaats in een speciaal daarvoor ingerichte weverskamer op de boerderij. Deze huisweverij werd in de hand gewerkt door de beperkte opnamecapaciteit in de landbouw, het bestaan van de marke-organisaties die de ontginning van woeste gronden in de weg stonden en het heersende erfrechtssysteem, waarbij de oudste zoon de boerderij erfde.

De geweven stoffen waren aanvankelijk bestemd voor eigen gebruik, maar nadat de Twentse linnenfabriqueurs of -handelaren, die tot het begin van de achttiende eeuw linnen kettinggaren in Westfalen kochten en in Amersfoort verkochten aan bombazijnwevers in het begin van de achttiende eeuw besloten de bombazijnindustrie in en rond hun woonplaats op te zetten, werd textiel een belangrijk handelsprodukt. Afnemers waren ook nu weer de textielfabriqueurs, die om de kwaliteit en de gelijkvormigheid van de produkten te waarborgen ook de grondstoffen verstrekten en weefgetouwen verhuurden.

De vervaardiging van linnen werd in de loop van de tijd door de opkomst van de katoen op de achtergrond gedrongen. Om de Wierdense wevers met het weven van katoen op de nieuwste uit Engeland afkomstige weefstoelen (een mechanische snelspoel was in de plaats gekomen van de met de hand doorgeworpen "smietspoel") vertrouwd te maken, werd onder andere in Enter een speciale weefschool opgericht. De introductie van de nieuwe weeftechniek en het gebruik van eveneens uit Engeland afkomstige fijnere garens had een concentratie van de textielnijverheid in speciale weefhuizen tot gevolg. In het dorp Wierden werd in 1838 een

calicotweverij opgericht (calicot is de met de schietspoel vervaardigde katoenenstof), waar ook koffiezakken geproduceerd werden.

Met het in gebruik nemen van stoommachines in de loop van de negentiende eeuw vond voor wat de textiel betreft de overgang plaats van huisnijverheid naar fabrieksmatige produktie. Het zwaartepunt van de textielindustrie kwam te liggen in de toenmalige centra met een groter arbeidspotentieel en een gunstiger verkeersgeografische ligging dan bijvoorbeeld het dorp Wierden. Desondanks vond vooral in het dorp Wierden (niet in de laatste plaats als gevolg van de ligging aan twee belangrijk spoorwegverbindingen) een aanzienlijke uitbouw van de textielindustrie plaats. Zo richtte in 1858 de Enschedese firma Jannink in het dorp Wierden de wolspinnerij en -weverij "Koningin Sophie der Nederlanden" op. Dit bedrijf werd in 1912 overgenomen door de firma Ten Bos, die haar hoofdvestiging in Almelo had. Na de sluiting van de fabriek in 1958 vestigde zich er een radiatorenfabriek. Andere textielfabricerende en/of verwerkende bedrijven in het dorp Wierden waren de "Almelosche Stoomwasserij" en de natuurblekerij "Wierden". Tot de overige industrieën die in Wierden opkwamen, behoorden de nog bestaande exportslachterij van "Coveco" en de genoemde melkfabriek.

In 1861 besloten de Nijverdalse fabrikanten Salomonsons samen met S. van Heel tot de oprichting van een eigen stoomblekerij aan de Regge in Zuna. Sinds 1852 lieten G. & H. Salomonson het in hun stoomweverij te Nijverdal vervaardigde doek bleken bij de "Twentsche Stoomblekerij" te Goor. Het ging in de eerste decennia niet goed met de zaken in de nieuwe blekerij. Nadat de Salomonson zich in 1888 uit de inmiddels in de N.V. Nederlandsche Stoomblekerij omgedoopte onderneming terugtrokken (de Koninklijke Stoomweverij te Nijverdal ging een eigen stoomblekerij bouwen) werd in 1890 P.C. Stam directeur van blekerij in Zuna. Onder zijn leiding maakte de Nederlandsche Stoomblekerij een sterke groei door. Sinds de grenswijziging in 1955 met de gemeente Hellendoorn behoort de N.S.B. niet meer tot de gemeente Wierden.

Hoewel in Enter in 1834 een weefschool werd opgericht en het dorp aan een bevaarbare waterweg lag, kwam hier de textielindustrie niet van de grond. De Enternaren bleven de voorkeur geven aan hun traditionele bronnen van (neven)inkomsten als de scheepvaart, de klompenmakerij en de ganzenhandel. De grote bloei van de scheepvaart begon aan het einde van de achttiende eeuw, nadat in 1760 was begonnen met het vervaardigen van de "zompen" op eigen werven. Veel mensen die in de landbouw geen bestaan konden vinden, werden schipper of scheepstimmerman. In 1795 was het grootste deel van de Enterse beroepsbevolking op de een of andere wijze werkzaam in de scheepvaartsector. Aan de tijd van de eigen scheepswerven herinneren thans alleen nog namen als

Werfstraat en de familienaam Schuitemaker.

Mede dankzij de scheepvaart kwam de klompenmakerij in Enter tot grotere ontwikkeling dan elders. Voor zover het niet in de naaste omgeving groeide, werd het hout aangevoerd uit Nordhorn en Ahaus. In 1857 telde Enter 21 klompenmakers en 44 schippers. Het dorp had toen in totaal 2.100 inwoners. Naarmate de scheepvaart op de Regge in betekenis afnam, door het verslechteren van de vaarweg en de opkomende concurrentie van het weg- en spoorwegverkeer, zochten meer Enternaren hun heil in de klompenmakerij. Zo telde het dorp in 1889 maar liefst 224 klompenmakers, ofwel ongeveer 34% van de beroepsbevolking. Omstreeks 1940 ging het slecht met de klompenindustrie. Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog waren er nog ruim 100 klompenmakerijen over, waaronder 25 machinale. Slechts een enkele daarvan wist zijn bestaan tot op heden te rekken.

De ganzenhandel ontstond uit de ganzenhouderij op de moerassige gebieden rond Enter. Deze leefde op rond 1850, toen de Engelse behoefte aan ganzen bij enkele Enterse boeren een lichtje deed opgaan. Een achttal grote boeren, die samen zo'n vijftig opkopers in dienst hadden, trok heel Twente door om de ganzen te verzamelen. Ze werden bij duizenden tegelijk naar Rotterdam gedreven, waar ze op de boot naar Engeland werden geladen. Na de komst van de spoorlijnen werden Goor en Rijssen belangrijke laadplaatsen. De Enterse boeren bouwden een monopoliepositie op in de Twentse ganzenhandel; met concurrentie uit de omliggende buurschappen werd afgerekend door tijdelijk boven de marktprijs te kopen en onder die prijs te verkopen. Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kwam er een einde aan de ganzenhandel, doordat de handel op Engeland onmogelijk werd.

Was in de gemeente Wierden in 1850 de landbouw verreweg de belangrijkste werkgever, tegenwoordig is dat de industrie. In 1971 was al 57,7% van de mannelijke beroepsbevolking en 34,2% van de vrouwelijke beroepsbevolking in deze sektor werkzaam, het merendeel daarvan in fabrieken van de buurgemeenten. Het grootste deel van de vrouwelijke beroepsbevolking was werkzaam in de dienstensektor, namelijk ruim 51%.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen

In 1850 was 62 % van de totale bevolking van de gemeente Wierden Nederlands hervormd, 28% rooms-katholiek en 0,4% joods. De overige inwoners behoorden merendeels tot de groep van afgescheidenen. In het dorp Wierden stonden toen twee kerkgebouwen, één van de Nederlands hervormden en één van de rooms-katholieken. Enter beschikte in 1850 over drie kerkgebouwen, namelijk een Nederlandse hervormde, een rooms-katholieke en een in dat jaar gebouwd houten kerkje van de afgescheidenen. De bewoners van de overige nederzettingen in de gemeente Wierden waren voor kerkdiensten aangewezen op de genoemde of op die van buiten de gemeente gelegen kerkdorpen aangewezen. De Wierdense joden maakten gebruik van de synagoge te Almelo.

Tussen 1850 en 1947 traden er op kerkelijk gebied grote veranderingen op. Het aandeel van het Nederlandse hervormde volksdeel nam in deze periode af tot 51%, terwijl het aandeel van de rooms-katholieken in dezelfde periode een lichte stijging te zien gaf. De dominante positie van de Nederlandse hervormden nam voornamelijk af ten gunste van de verschillende gereformeerde gezindten en de groep van mensen die zich niet kerkelijk verbonden voelde.

De oudste kerk in de gemeente is de Nederlandse hervormde kerk in het dorp Wierden. Deze dateert uit de vijftiende eeuw. Een belangrijke uitbreiding van deze kerk in 1845 met een zijvleugel

bleek niet voldoende om het toenemende aantal lidmaten onderdak te kunnen bieden. In de jaren twintig van de twintigste eeuw werd daarom een nieuwe Nederlandse hervormde kerk gebouwd. De oude toren bestaat nog.

De meeste nog bestaande kerkgebouwen in de gemeente dateren van na de Tweede Wereldoorlog. Uit de periode 1850-1940 stammen naast de Nederlandse hervormde kerk in Wierden (dorp) onder meer het kerkgebouw van de Gereformeerde Kerken (1891?), dat van de Gereformeerde Kerk in Enter (1926), de rooms-katholieke kerk met zusterhuis en pastorie in Enter (1927) en het gebouw van de Gereformeerde Gemeente in Enter (jaren tachtig).

In 1980 telde de gemeente Wierden zes begraafplaatsen, drie in het dorp Wierden en drie in Enter. In gebruik waren toen nog de uit 1975 daterende algemene begraafplaats aan de Vriezenveenseweg in eerstgenoemde dorp, de in 1854 gestichte rooms-katholieke begraafplaats aan de Disselsweg in Enter en de in 1932 gestichte algemene begraafplaats aan de Weitakkersweg, eveneens in Enter.

7.2. Scholen

In 1851 waren de ongeveer 800 leerlingen in de gemeente Wierden verdeeld over zeven scholen. De school in Hooge Hexel uit 1787, de scholen in Rectum, Ypeloo en Enterbroek uit 1826, die in Wierden uit 1846 en de scholen in Enter en Zuna en Notter uit 1851. In de periode tot 1941 nam het aantal scholen in het dorp Wierden met vier toe, in Enter met vijf.

Nieuw in Wierden waren een openbare kleuterschool, twee protestants-christelijke lagere scholen en een rooms-katholieke jongensschool. De nieuwe scholen in Enter waren een christelijke kleuterschool, een rooms-katholieke kleuterschool, twee protestants christelijke lagere scholen en een rooms-katholieke meisjesschool. De buurschappen Notter en Hooge Hexel kregen er elk een protestants christelijke lagere school bij. Scholen voor voortgezet onderwijs dateren van na de Tweede Wereldoorlog.

8 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Kransesdorp.

Functie:
Agrarische verzorgingskern.

Ruimtelijke ontwikkeling:
De nederzetting is gesitueerd op de samenkomst van de wegen Almelo - Zwolle en Almelo - Deventer. In 1850 had de nederzetting een kleine kern rond de kerk en gespreide bebouwing langs de uitvalswegen.
Als gevolg van de vestiging van textielindustrie vond enige uitbreiding plaats.
De aanleg van de spoorlijn Zwolle - Almelo (1881) en de lijn Deventer - Almelo (1888) hebben nauwelijks invloed gehad op een verdere uitbouw van het dorp.

Stedebouwkundige ontwikkeling Wierden

Boven: kaart ca. 1850
Onder: kaart ca. 1900

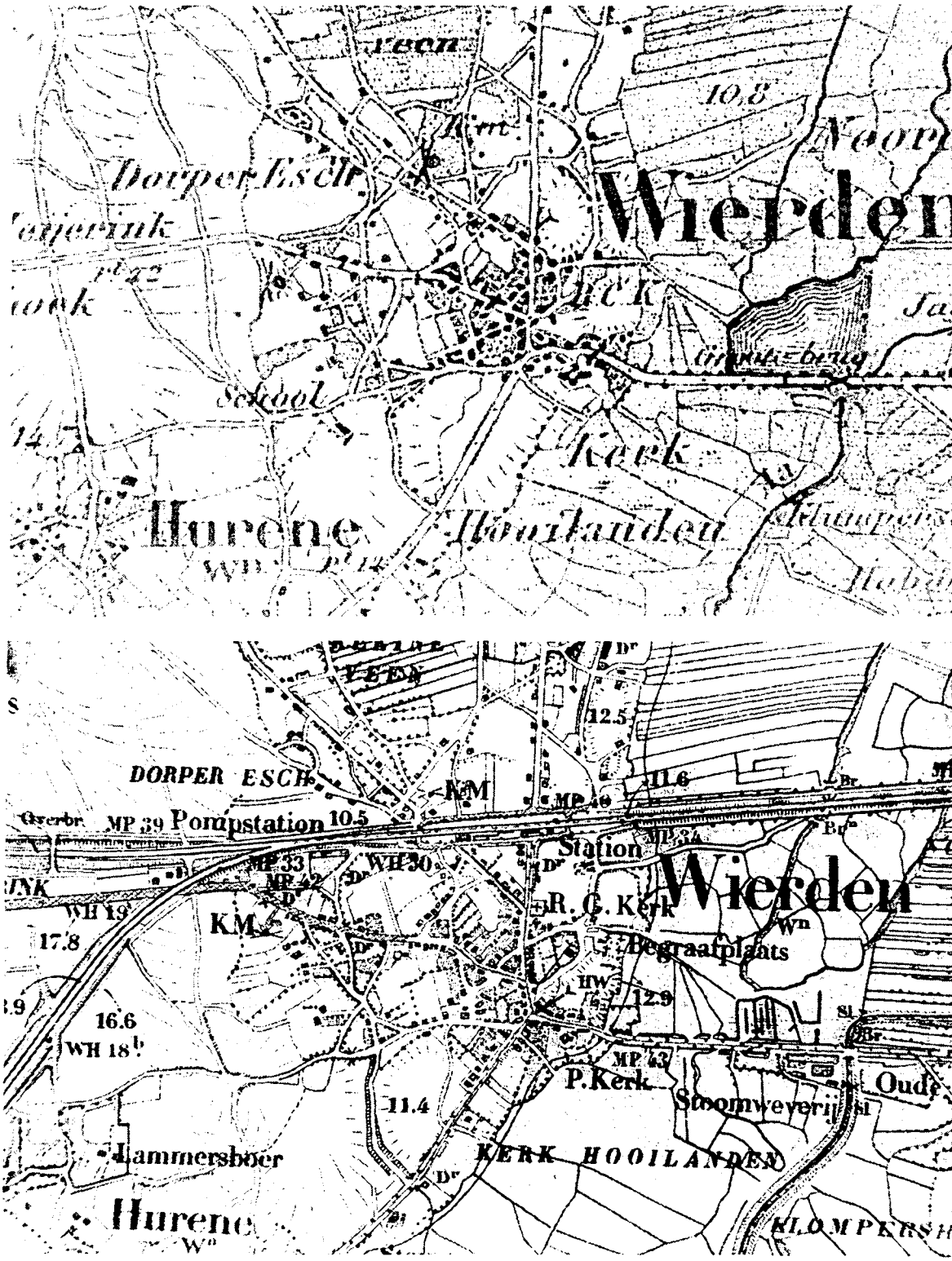

Kaart ca. 1940

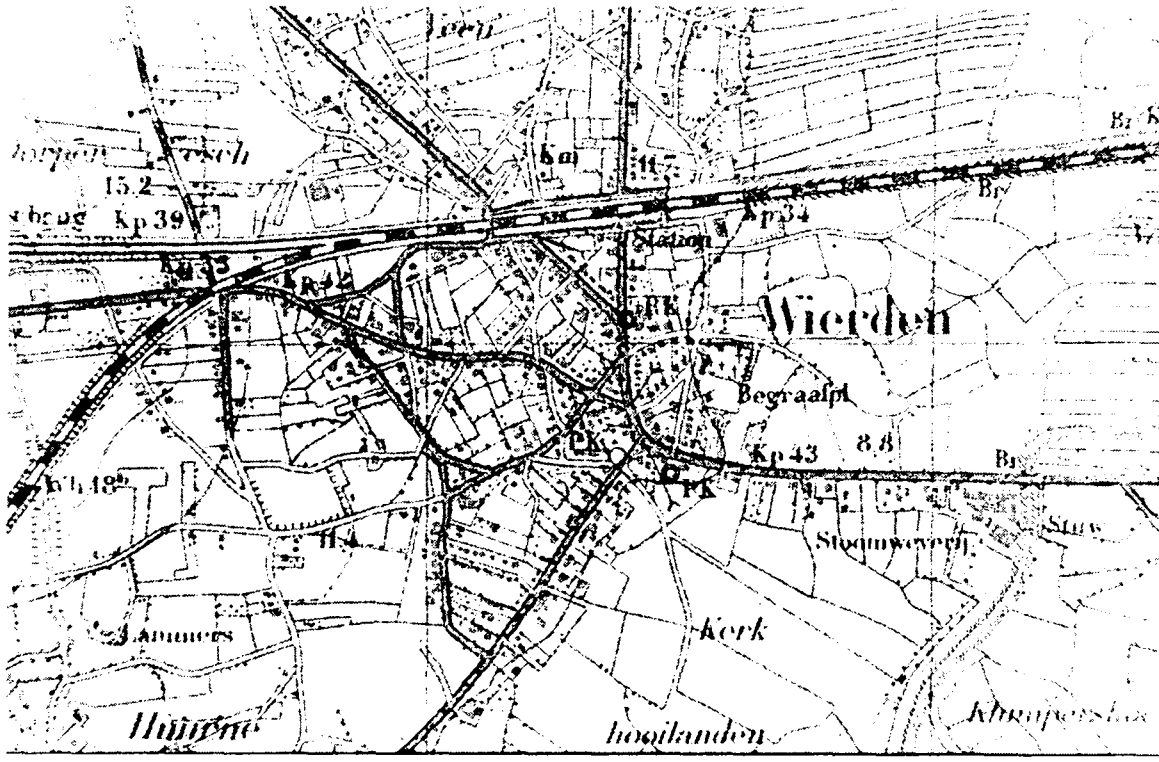

Schaal : ca. 1:15000

Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1848
Kaart ca. 1900, verkend 1881, herzien 1901
Kaart ca. 1940, verkend 1933

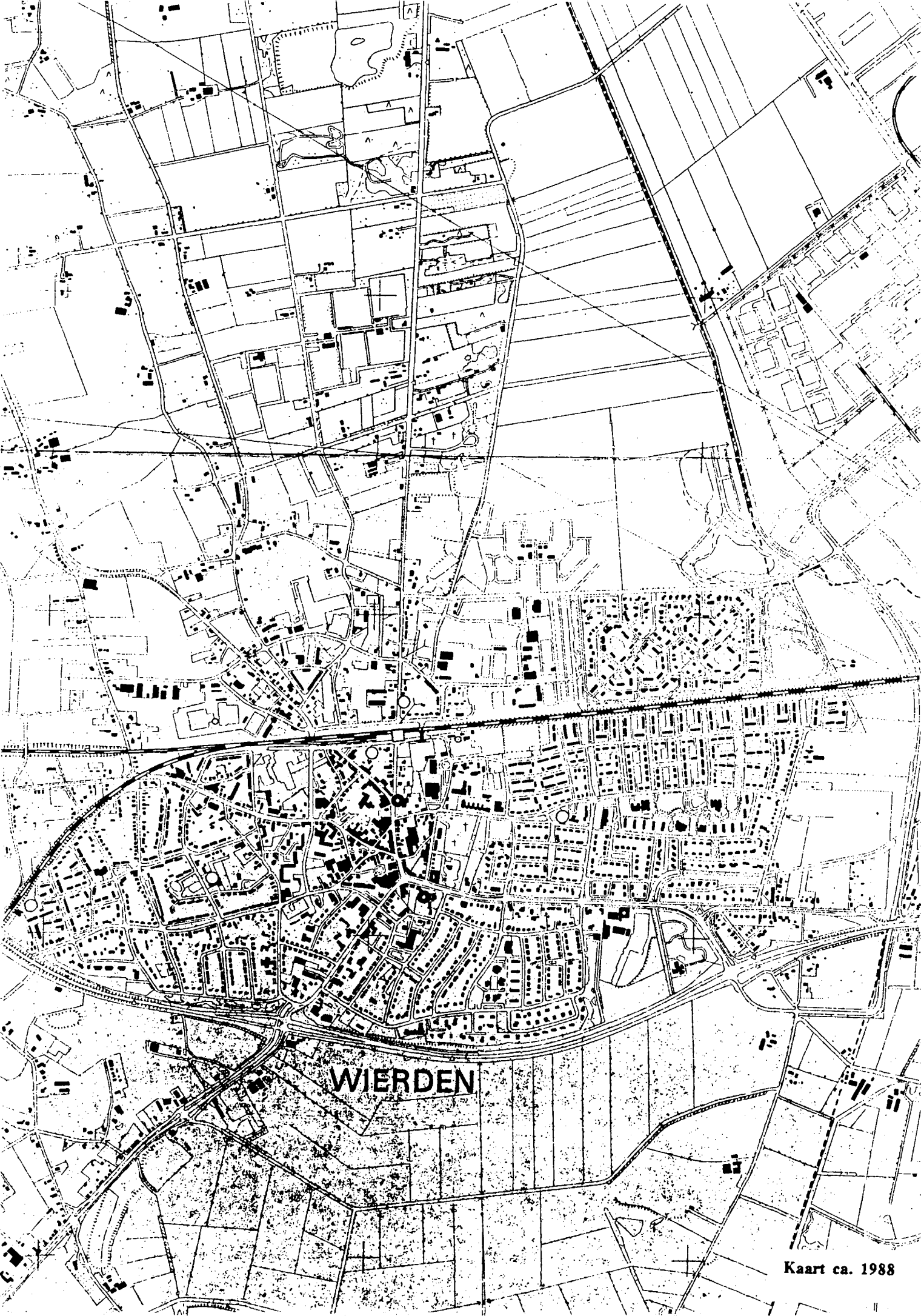

Kaart ca. 1988

Stedebouwkundige ontwikkeling Enter

Kaart ca. 1850

Kaart ca. 1900

Kaart ca. 1940

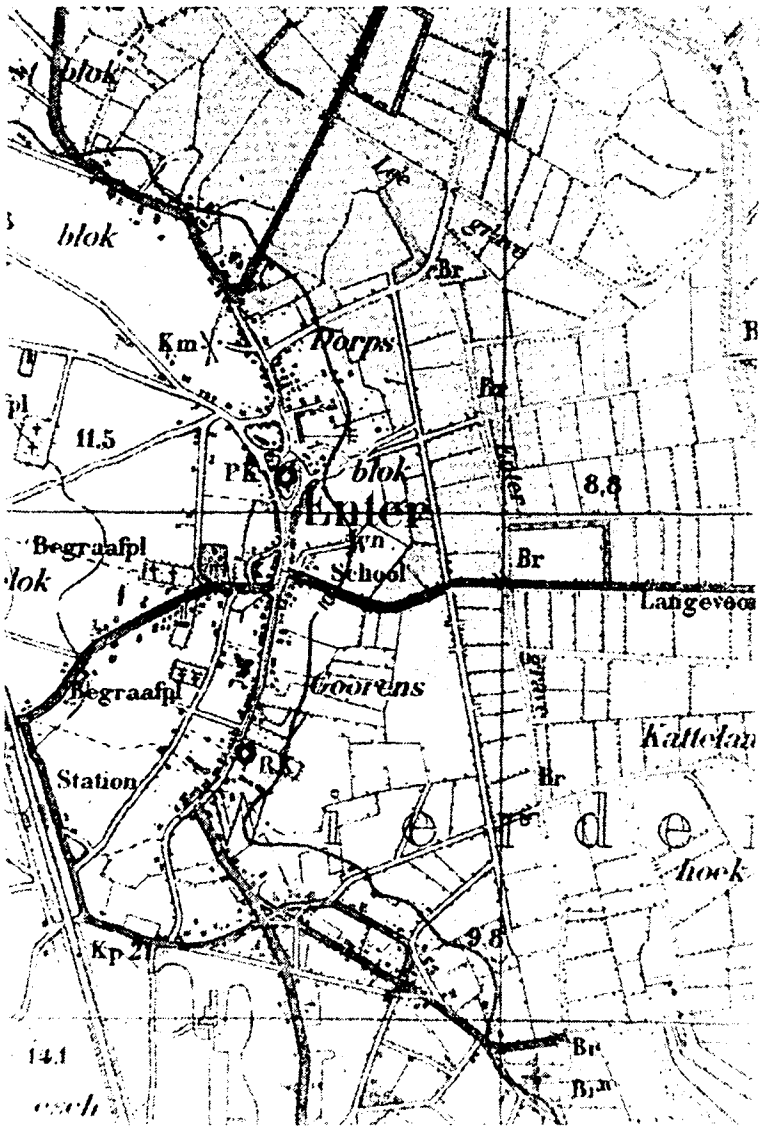

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1848
Kaart ca. 1900, verkend 1881, herzien 1903
Kaart ca. 1940, verkend 1933

Bronnen

Literatuur Wierden en regio:
*Altena, J.G. (e.a.), Enter 800, Enter, 1988.
*Beeld van de ontwikkeling der gemeente Wierden, Wierden 1973.
*Enige aantekeningen betreffende de toekomstige ontwikkeling dorp Wierden, E.T.I.O., Zwolle, 1954.
*Kamphorst, B., Een sociaal geografische studie van het fysieke milieu van het buitengebied van de gemeente Wierden, Amsterdam, 1982.
*Kraa, G.J., De kerkelijke geschiedenis van Enter, Uit: Jaarboek Twente 1978, Stichting Jaarboek Twente, z.p., z.j.[1977].
*Rapport betreffende de wenselijkheid van grenswijziging tussen de gemeenten Hellendoorn en Wierden, E.T.I.O., Zwolle 1941.
*Sociaal economische schets van de gemeente Wierden, E.T.I.O., Zwolle, 1954.
*Sociale kaart van de gemeente Wierden, Stichting Overijssel, Zwolle, 1965.
*Sociaal wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van het structuurplan Wierden, E.T.I.O., Zwolle, 1969.
*Wentzel, A.J. Wierden in oude ansichten, Zaltbommel, 1977.

Kaarten:
*Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
*Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
*Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:
*Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
*Gemeenteverslagen 1850-1940,

Rijksarchief Overijssel, Zwolle
*Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Tabellen

Tabel 1
Loop van de bevolking in de gemeente Wierden tussen 1850 en 1940.

Jaar	Aantal inwoners	Index(1850=100)
1850	5.395	100
1860	5.658	105
1870	5.842	108
1880	5.961	110
1890	6.098	113
1900	6.618	122
1910	7.413	137
1920	8.630	160
1930	10.831	201
1940	13.272	246

1) Cijfers per 31 december

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale Geografie, 1988.

Tabel 2
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Wierden in 1849.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Wierden	1.839	410
Enter	1.193	265
Rectum	356	62
Ypelo	225	40
Notter/Zuna	726	125
Enterbroek	801	138
Hexel	191	32
Gemeente Wierden	**5.331**	**1.072**

1) Cijfers bij benadering

Bron: Steden en dorpen in Overijssel, 1980.

Tabel 3
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Wierden op 1 mei 1947.

Onderdeel	Aantal inwoners	Woningvoorraad
Wierden	3.763	
Hooge Hexel	306	
Nijverdal (gedeeltelijk)	1.688	
Enter	2.447	
Totaal kernen	**7.204**	
Verspreide huizen	6.546	
Gemeente Wierden	**14.750**	**2.630(841)[1)]**

1) (...) = aantal boerderijen en/of tuinderswoningen.

Bron: Uitkomsten van de volks- en beroepstelling van 31 mei 1947.

Tabel 4
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Wierden op 1 januari 1988.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Kern Wierden	10.608	3.457
Kern Enter	5.137	1.578
Kern Hooge Hexel	151	53
Totaal kernen	**15.896**	**5.088**
Verpreide huizen	6.127	1.744
Gemeente Wierden	**22.023**	**6.832**

1) De genoemde aantallen zijn gemeentelijke opgaven; ze kunnen daardoor afwijken van de C.B.S.-cijfers.

Bron: Statistieken R.O.I., Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeenten van Overijssel, 1988.

Kaart 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE IN TWENTE

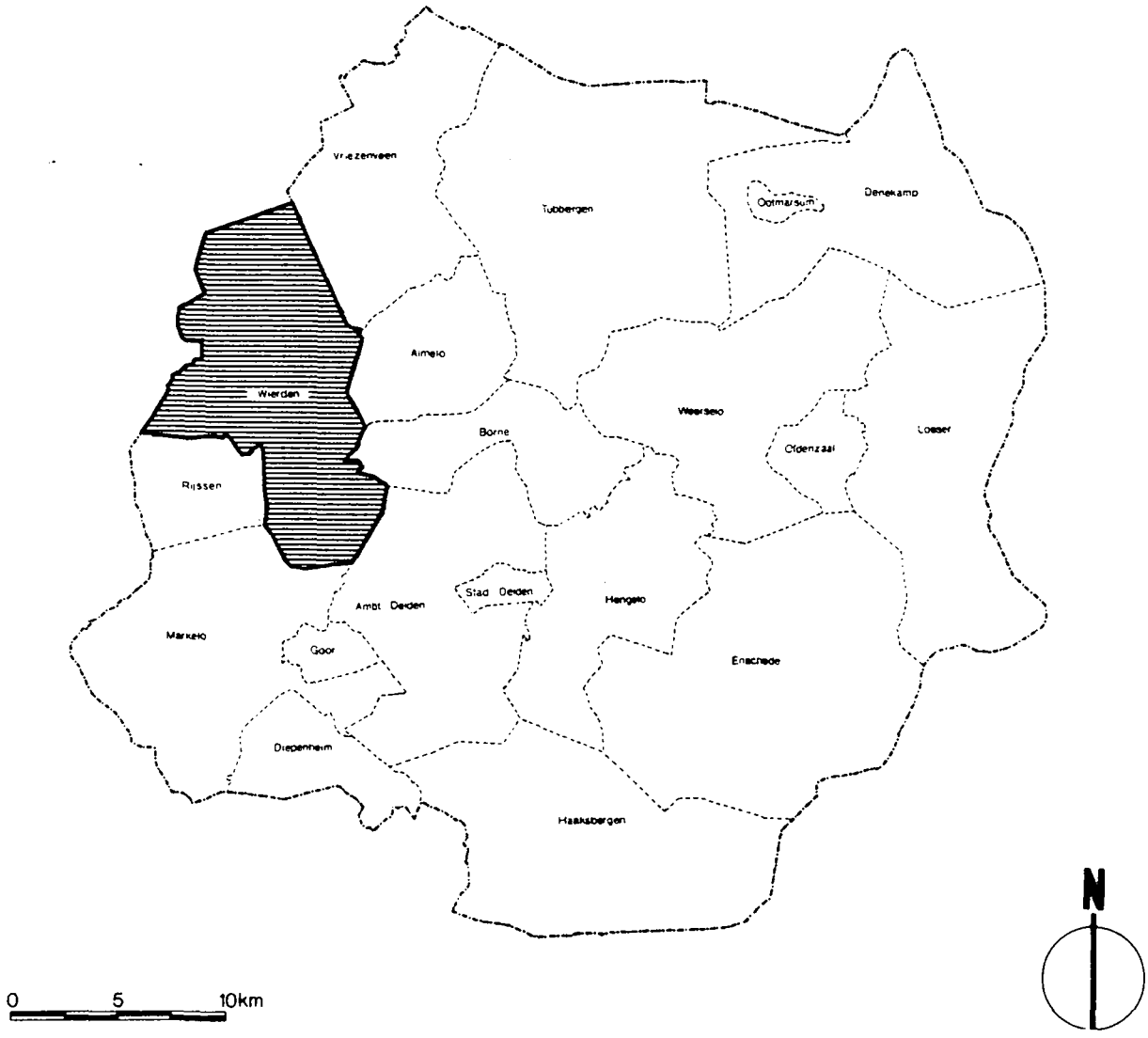

Grenzen van Twente

Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, deel 1, 1984.

Kaart 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

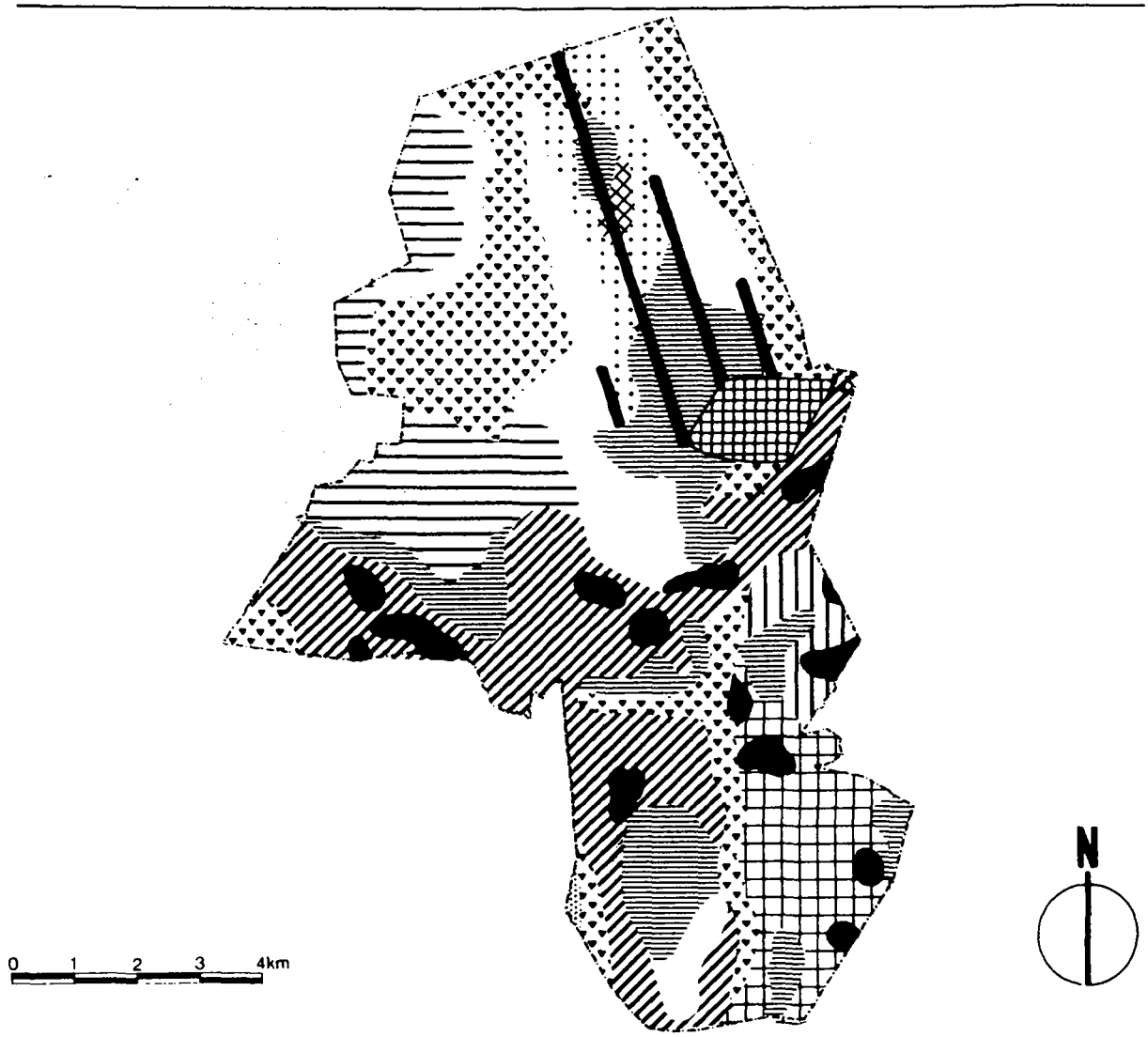

- Enkeerdgronden met een 30 tot 50 cm dik cultuurdek
- Kleine, geïsoleerde dekzandkop met een tenminste 30 cm dik cultuurdek
- Schrale zandgronden (veldpodzolgronden)
- Schrale zandgronden met veel terreindepressies
- Stuifzanden
- Verschillende soorten beekdalafzettingen, voornamelijk beekeerdgronden
- Mengeling van beekeerd- en schrale zandgronden
- Mengeling van beekeerd- en enkeerdgronden
- Keileemgronden
- Keileemlaag onder jongere afzettingen, beginnend tussen 40 en 120 cm
- Verschillende soorten veengronden
- Stuwwal
- Bebouwde kom

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

Kaart 3

LANDGOEDEREN IN 1965 EN MARKEN

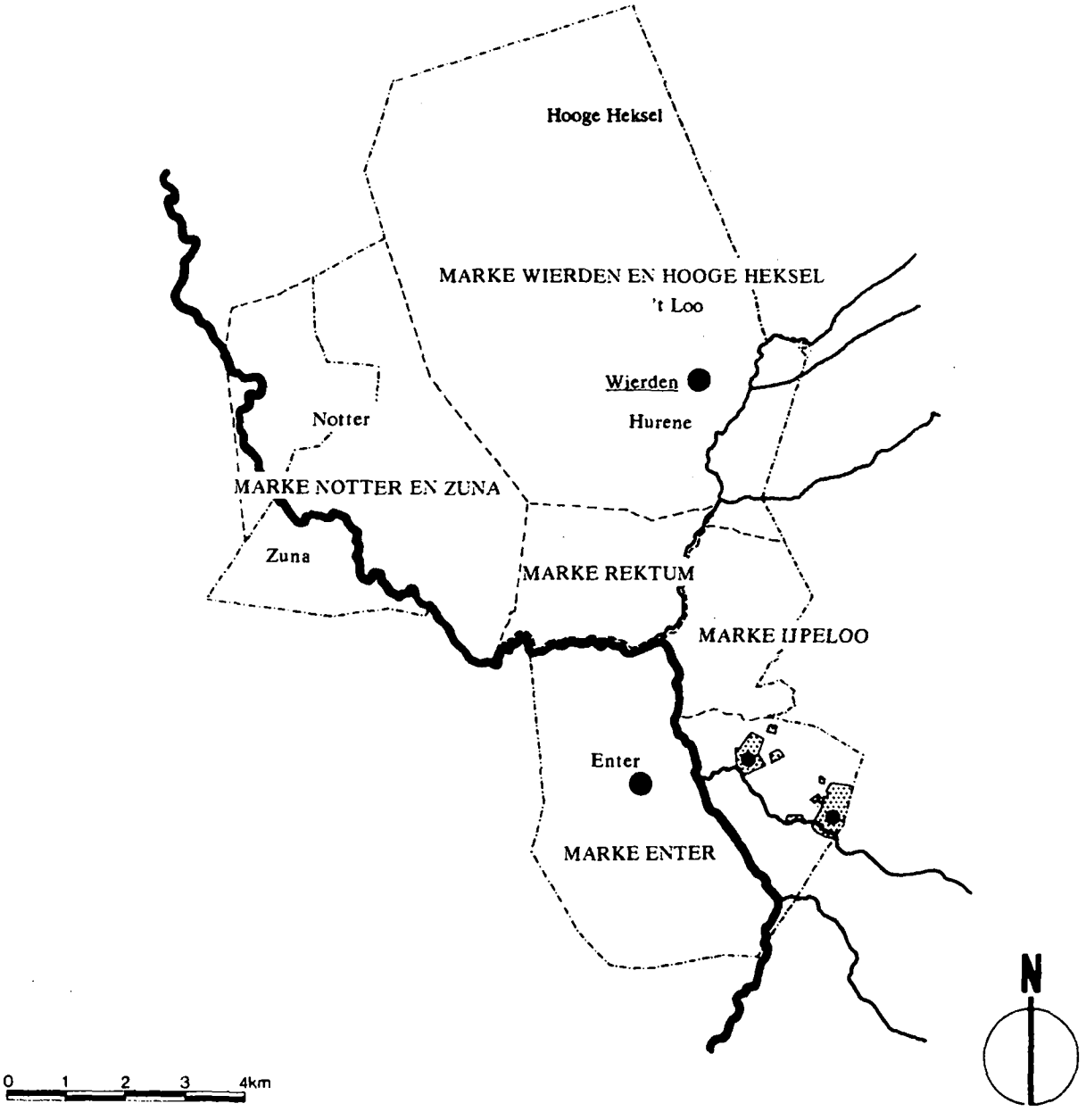

Gemeentegrens op 1 januari 1989
Markegrens
Rivier de Regge
Beek
Gronden behorend tot het landgoed Twickel (gemeente Ambt Delden)
Boerderij van Kasteel Twickel
Kerkdorp

Bron: Geschiedkundige Atlas van Nederland, 1924; en Jaarboek Twente 1965.

Kaart 4

INFRASTRUCTUUR

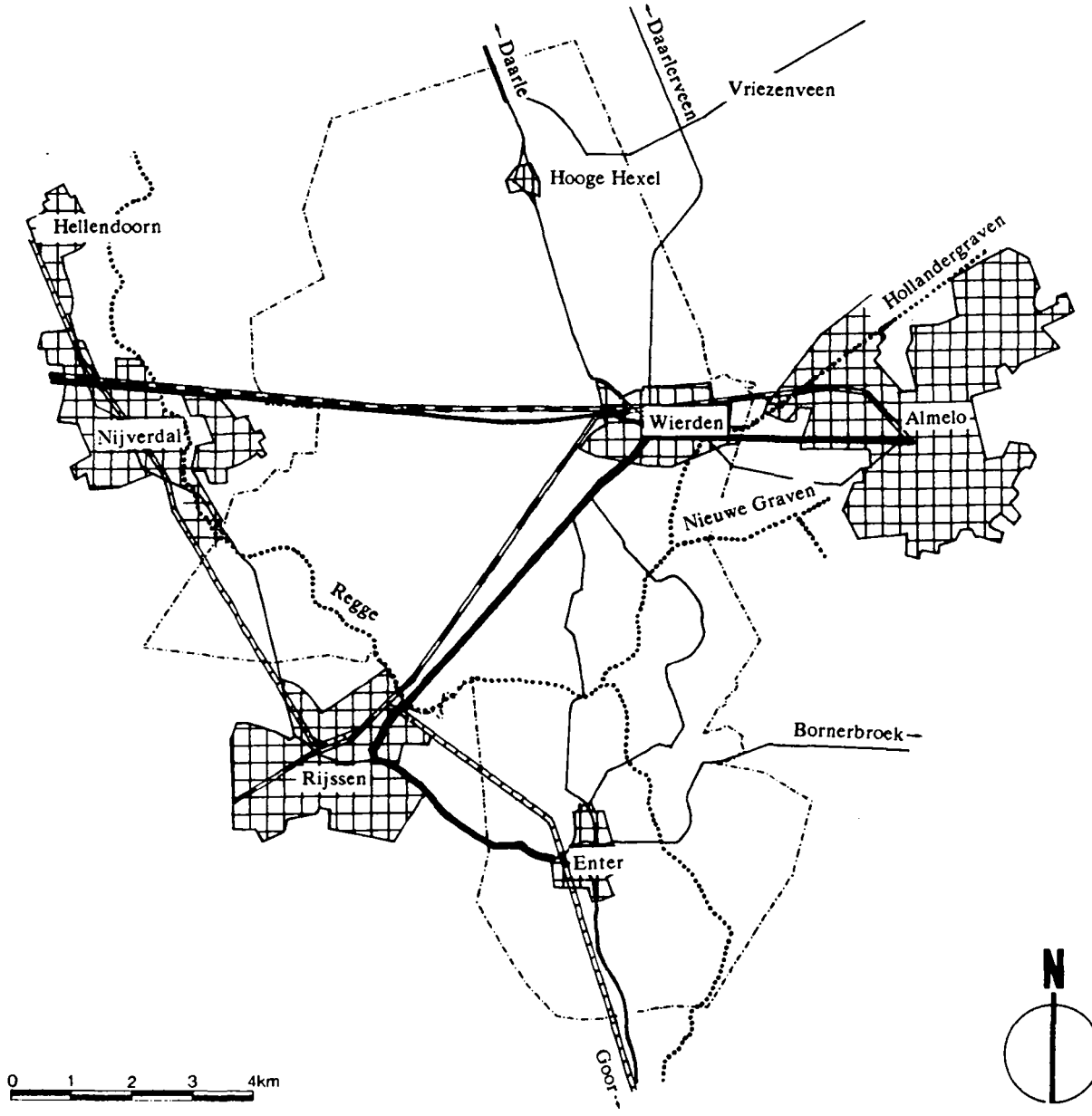

Voormalige waterweg
Straatweg in 1850
Grind-, macadam-, puin- en/of schulpweg in 1850
Belangrijkste tussen 1850 en 1940 verharde/aangelegde wegen
Spoorlijn aangelegd door de staat
Spoorlijn van de Koninklijke Nederlandsche Locaalspoorweg-Maatschappij
Opgeheven spoorlijn van de Locaalspoorweg-Maatschappij Neede-Hellendoorn
Bebouwde kom in 1984

Bron: Topografische kaarten van omstreeks 1850, 1935 en 1972.

Kaart 5

GEMEENTE WIERDEN OMSTREEKS 1865

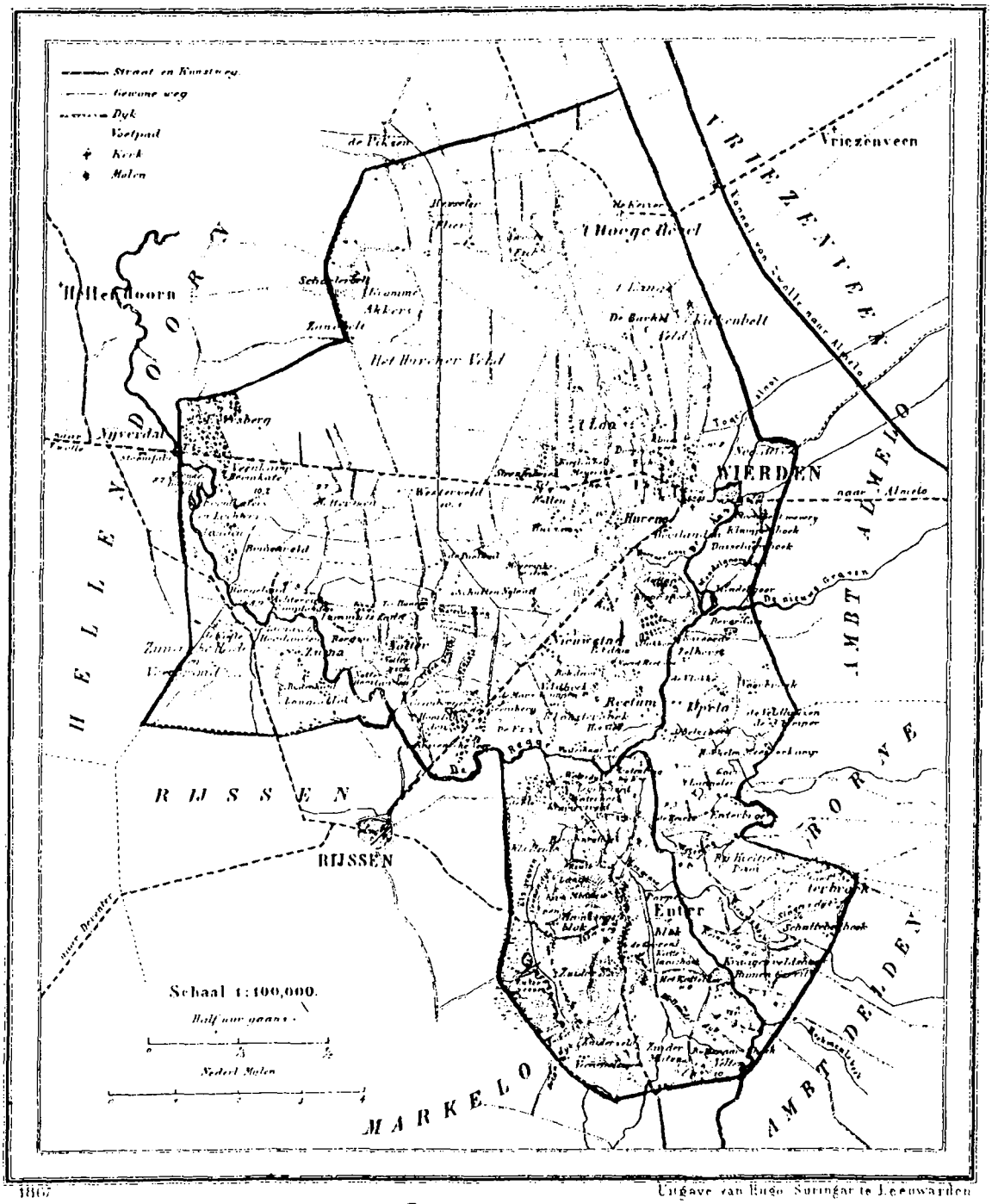

Bron: Gemeente-atlas van Nederland, 1971.

Kaart 6

GEMEENTE WIERDEN OMSTREEKS 1972

0 1 2 3 4km

N

Bron: Topografische kaart van Nederland, 1974.